

– гітлерівським окупаційним режимом і радянським партизанським рухом із більшовицькою пропагандою, унаслідок чого воно переросло в збройний конфлікт, що призвів до великих людських утрат з обох сторін, зменшення шансів на самостійний етнополітичний розвиток. Сучасний стан виявлених джерел залишає відкритим питання про масштаби жертв. Неупереджене вивчення й об'єктивний аналіз характеру конфлікту в контексті геополітичних інтересів воюючих сторін, усієї історії польсько-українських міжетнічних відносин, його наслідків для поляків та українців залишається актуальним завданням подальших досліджень, може зняти напругу на міждержавному рівні, покликане прояснити його справжні причини й реальні жертви не задля взаємних докорів, а для прощення та порозуміння. Польсько-українське протистояння залишило не лише трагічний слід в історичній пам'яті, але й глибокий шрам у міжетнічних відносинах, який нерідко заважає розвитку партнерства й співробітництва в сучасних умовах, а тому потребує подальшого неупередженого дослідження в ім'я засудження обопільних злочинів, порозуміння та добросусідства.

Юрій Макар, Віталій Макар, Тадей Яценюк

УКРАЇНЦІ ХОЛМЩИНИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: МІЖ НІМЕЦЬКОЮ, ПОЛЬСЬКОЮ ТА РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Говорячи про нинішні українсько-польські відносини, постійно доводиться твердити ніби про дві окремі речі. З одного боку, це не просто задовільні стосунки двох дружніх держав, а з іншого – ці відносини постійно наштавхуються на важку спадщину минулого, яка формувалася протягом минулих століть, коли українці ніяк не могли створити своєї суверенної національної держави, а сусіди не оминули можливості тим скористатися.

На жаль, нинішня польська влада продовжує розбурхувати минулі взаємні образи, якщо можна так назвати те, що творилося, особливо в роки Другої світової війни, на міжлюдському українсько-польському рівні. Яскравим підтвердженням сказаного є закон *Про Інститут національної пам'яті*, схвалений польським парламентом, який популярно називають *антибандерівським законом*, що порушує права

українців та євреїв, у тому числі й громадян Польщі. Його схвалення президентом Польщі викликало гостре невдоволення в Україні, Ізраїлі та США¹.

Залишимо питання про ставлення до євреїв, щонайменше 3 млн котрих населяли міжвоєнну Польщу. Повернемося до української проблеми. Само собою зрозуміло, що українсько-польське протистояння склалося не під час Другої світової війни й навіть не внаслідок завершення Першої світової війни. Воно визрівало впродовж століть через відсутність в українців власної державності та підпорядкування собі їхніх етнічних земель сусідніми державами. Щойно ми про це сказали.

Оскільки в цьому випадку ми повинні визначити наше ставлення до характеру українсько-польського протистояння в минулому, його походження, то, відповідно, маємо намір зупинитися на тому визначенні, яке винесено в назву «*Волинь 43: міфи і реальність*».

Тепер, із висоти часу, цілком зрозуміло, що політика польської влади часів Другої Речі Посполитої щодо українців, автохтонів країни, у роки Другої світової війни не змінилася, а польське національне підпілля спробувало, не без допомоги німецької окупаційної влади, завершити їх ліквідацію як частини українського етносу. Оговтавшись від пережитого шоку вересневої поразки 1939 р. і фактичного поділу Польської держави між Німеччиною та СРСР, польські підпільні осередки взялися за втілення в життя давніх намірів викорінення українців із теренів своєї можливої державності. Тому, на нашу думку, слід говорити щонайменше про антиукраїнську кампанію від початку війни, задовго до подій 1943 р. на Волині.

Якщо мати на увазі окремі етнічні українські землі – ті, що увійшли восени 1939 р. до складу підрадянської України, і ті, котрі залишились у *Генеральному губернаторстві* зі столицею в Кракові, то в оцінці польського національного підпілля треба здійснювати щодо українців певну диференціацію. Стосовно організованості найслабшою ланкою залишались українці Холмщини й півдня Підляшшя. Їх ще в міжвоєнні часи намагалися ліквідувати як гілку українства. Сказане не означає, що українців з інших земель Закерзоння чи тих, що ввійшли до складу УРСР, доля на перспективу могла бути іншою. Але на Холмщині та Південному Підляшші справа виглядала близькою до завершення.

Оскільки *різанину українців* власне на вказаних землях польська сторона найчастіше називала (до речі, ще й тепер це час від часу повто-

¹ URL: <https://wnet.fm/2018/01/31/ustawa-26-stycznia-2018-r-o-instytucie-pamieci-narodowej-komisji-scigania-zbrodni-przeciwko-narodowi-polskiemu/>

рюється) *відплатною акцією за волинську різню 1943 р.*, то вкотре доводиться нагадати, що фізичне винищення холмщаків і підляшуків розпочалося заздалегідь, коли ще й гадки не було про збройне протистояння на Волині.

Виходячи зі сказаного, зупинимось на декількох аспектах проблеми, із яких випливає різне ставлення обабіч кордону, здебільшого до подій 1943 р. на Волині.

Спроба створення німецького життєвого простору

Не є таємницею, що пригнічені міжвоєнною Польщею українці, зокрема холмщаки з підляшуками, сподівалися, що з її поразкою зміниться на краще їхнє становище, тим більше, що німецька окупаційна влада обіцяла українцям відновити їхню державність. Уперше в історії Польщі на Холмщині відкрились українські школи, українцям повернуто православні храми, створено самоврядні допоміжні структури, підконтрольні окупаційній владі, створено українську допоміжну поліцію поряд із польською. Проте дуже швидко українці зрозуміли, що всі ці заходи – облуда. Їхня мета сприяла не відновленню національного життя українців, а радше утриманню та посиленню українсько-польського чи польсько-українського протистояння.

Яскравим прикладом цього може слугувати спроба створення на теренах Холмщини т. зв. *життєвого простору* для німців. *Ганс Франк* під час розмови з *Адольфом Гітлером* у березні 1941 р. заручився підтримкою останнього на перетворення Генеральної губернії протягом 15–20 рр. на *німецький край*. А вже наступного місяця в промові з нагоди дня народження фюрера Франк публічно заявив, що «долина Вісли від витоків до впадіння в море в майбутньому буде такою самою, як тепер долина Рейну»². Далі – більше. У серпні наступного року у Львові Франк відверто заявив про те, що Генеральна губернія – це «поселенський терен великонімецького Рейху» і навіть «німецька батьківщина»³.

Наведене стало не якоюсь особистою вигадкою краківського правителя, а частиною далекосяжних планів держави, які, на щастя, ніколи остаточно не втілились у життя. Утім, у березні 1942 р. керівник гестапо *Генріх Гімлер*, який відповідав за реалізацію Генерального східного плану (Generalplan Ost), узгодив із Гансом Франком питання щодо утворення на теренах Генеральної губернії перших німецьких поселень⁴. Для цього передбачено виселити з південно-східної Холмщини орієнтовно 100–110 тис. осіб польської й української національності, а

²Цит. за: Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. Rzeszów, 1999. S. 183.

³Ibid.

⁴Ibid. S. 184.

на їхніх господарствах поселити родини етнічних німців і напівнімців із різних регіонів Центральної та Східної Європи. Як свідчать записи зі *Щоденника* Ганса Франка, це мали бути 1200 родин босняцьких, 1000 родин бессарабських, 200 родин сербських, 2000 родин ленінградських, 4000 родин балтійських, 500 родин волинських німців. Разом це повинно становити 10 тис. родин, або 50–60 тис. осіб. Як згадував особистий лікар Гімлера *Керстен*, шеф гестапо ще на початку 1941 р. планував переселити в Східну Польщу (переважно на українські етнічні землі) 8,5 млн голландців⁵.

Потрібно зауважити, що 80 % із передбачуваних поселенців не були селянами й не могли господарювати на землі. Отже, трудитися на цих господарствах мало місцеве населення або переміщені з інших повітів особи. Що ж до самих переселенських акцій, то перші виселення українців і поляків датовані вже листопадом 1941 р. і лютим 1942 р., хоч широкомасштабна акція розпочалась у листопаді 1942 р.⁶

Під час переселення людей німецька влада застосовувала такі самі методи, як і війська НКВС у 1939–1941 рр. під час виселення українців, атакож, до речі, поляків із Галичини та Волині до Сибіру. Як зазначалося в опублікованій окупаційною владою листівці, про час виселення людей мали попереджати за 24 години. У призначений день спеціально виділені особи мали визначити виселенцям місця збору, де їх повинні чекати відповідальні працівники переселенського апарату. Вони мали повідомляти виселенцям місця призначення та маршрути пересування. Останнім заборонялося самовільно обирати місця проживання, інакше вони позбавлялися права на отримання житла, землі та фінансової допомоги. Тим, хто своєчасно не звільнив своїх обійсть, загрожували арешт і запроторення до таборів примусових робіт⁷.

Через несприятливий розвиток подій на Східному фронті план до кінця не зреалізовано, хоч німці й провели частково ту депортаційну акцію. Із 27 листопада 1942 р. і до середини лютого 1943 р. повністю або частково виселили місцеве населення з 116 (за іншими даними, із 220) сіл, у тому числі із Замістського – 47, Томашівського й Грубешівського – відповідно, 15 і 54, а також окремі українські села Білгорайського⁸. Загалом масові переселення українців і поляків на Холмщині

⁵Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Новіші часи. 2-ге вид. Вінніпег; Торонто, 1989. С. 272.

⁶Ziętek R. Konflikt polsko-ukraińskiego Chełmszczyźnie i na południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej. *RocznikChełmski*. Т. 7. Chełm, 2001. S. 262.

⁷Library and Archives Canada (LAC) 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 24. F. 6.

⁸Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). *Дослідження. Спогади. Документи*. Т. 1. Чернівці: Букрек, 2011. С. 405.

тривали з листопада 1942 р. по серпень 1943 р. На їхні місця поселяли етнічних німців як із самої Польщі, так і з інших держав. Очевидно, що після відомих подій на Східному фронті, німецька верхівка втрачала впевненість у реалізації своїх далекосяжних планів, але продовжувала здійснювати лабораторний експеримент на українсько-польському етнічному прикордонні⁹.

Найчастіше виселені українці та поляки не отримували обіцяних господарств і житла. А якщо й отримували, то з великим запізненням і здебільшого пограбовані обійстя. Підтвердження цього – поневіряння 247 українських родин, яких восени 1942 р. виселили із Замістського повіту. Прибувши на місце призначення, вони опинилися без даху над головою та землі. Після звернення представництва Українського центрального комітету (УКЦ) у Люблінському дистрикті німецька влада погодилася розселили їх у селах Лосинець, Вілька Лосинецька, Кунки, Вуглів та Майдан Сопотський. Передаючи їм господарства попередньо виселених польських родин, німці створили конфліктну ситуацію між однаково покривдженим польським й українським населенням¹⁰.

Під час двох етапів переселення із Замістського повіту насильно виселено близько 21 тис. українців, 6 тис. із яких розташовано в околицях Тарногорода Білгорайського повіту на господарствах примусово виселених поляків. Повертаючись із таборів для переміщених осіб, ті вимагали від українців звільнити обійстя й свої вимоги підкріплювали вбивствами. За неповний 1943 р. від рук польських бойовиків тут загинуло 32 активісти українських організацій. Через масовий терор понад 4 тис. розселених у Білгорайському повіті українців повернулися до місць постійного проживання, хоч там була аналогічна ситуація¹¹.

Виселенці-поляки знаходили собі притулок у польських селах або залишалися на місці. Чоловіча частина виселених поляків здебільшого переховувалась у лісах і збільшувала чисельність підпільних загонів. Жінки з дітьми та люди похилого віку залишалися на своїх господарствах і жили разом із переселеними сюди українськими родинами. Частині виселених із Грубешівського й Томашівського (під час німецької окупації він формально не існував, його територію поділено між Грубешівським і Замістським повітами – *Авт.*) повітів українських сімей удавалося знайти притулок у родичів у селах, які не підлягали виселенню, але значна частина опинилась у Замістському повіті.

⁹Bonusiak W., Op. cit. S. 184.

¹⁰LAC, 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 24. F. 6.

¹¹Ibid.

Незважаючи на об'єктивну інформацію про справжніх винуватців переселення, польське національне підпілля відповідальність за скоєні німцями злочини поклало на не менше покривджених німцями українців. У розповсюдженій 25 квітня 1943 р. листівці воно погрожувало за одне виселене польське село спалити два українські й свої погрози підкріплювало практичними діями. Як повідомляв представник УЦК у дистрикті Люблін *Лонгін Голейко*, під час переселенської акції на території Томашівської делегатури Українського допорогового комітету (УДК) замордовано 59 працівників українських установ, провідних діячів культурно-освітніх та кооперативних закладів. У Грубешівському повіті частково або повністю знищено кілька українських сіл. Так, 6 травня 1943 р. у Моложеві від рук поляків згоріло 59 українських господарств, 21 травня в Уханях – 23, а 29 травня в Стрільцях – 80. У серпні того ж року під час нападу польського загону на село Буковина Білгорайського повіту спалено 31 садибу, убито 10 і важко поранено сім українців. 22 жовтня 1943 р. польський загін напав на села Лукова, Княжпіль й Александрів того самого повіту. Місцевий відділ української поліції намагався чинити опір нападникам, проте сили виявилися нерівними. Під час бою загинуло 17 і важко поранено чотирьох українських поліцистів та двох німецьких жандармів¹².

Аналізуючи переселенську акцію й утрати з українського боку, голова Грубешівського УДК *Африкан Хрущ* із гіркотою риторично запитував: чи варто було українським організаціям погоджуватися на співпрацю з німецькою адміністрацією та скеровувати на себе гнів поляків, щоб не мати з боку німців розуміння проблем українського населення, фінансової допомоги для переселенців, гарантії безпеки для населення й українських організацій усіх рівнів?!¹³

Із вищесказаного очевидний висновок: звинувачення українців у співпраці з німецькою окупаційною владою на шкоду полякам не відповідає дійсності. Самі українці постраждали не менше ніж поляки (якщо не більше) від тієї німецької акції, яка здійснювалася в інтересах III Рейху, але під прикриттям «співпраці» з українцями.

Вибіркові вбивства в українському середовищі

Із літа 1940 р. Український центральний комітет вів документацію з української проблематики. Зокрема, в інформаційних повідомленнях УДК на його адресу від 30 жовтня 1940 р. зазначалося, що в Замістському й Білгорайському повітах «життя між українським і польським

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

населенням є крайньо вороже... Поляки різними дорогами стараються перед місцевою німецькою владою шкодити українцям на кожному кроці»¹⁴.

Подібних інформацій і до, і після того в матеріалах не лише Фонду Кубійовича, на який ми посилаємося, а й інших зі згаданого архіву чи фондів в інших архівосховищах тієї ж Канади, Польщі, колишнього СРСР, США є безліч. Отже, українсько-польські між людські стосунки й ставлення польських політиків до українців – тих, котрі перебували за кордоном чи залишились у підпіллі, чи вступили у співпрацю з окупантами, – залишалося незмінним. На згаданому етапі війни їм хотілося по можливості, якнайбільше нашкодити українцям, дискредитувати їх в очах німецької окупаційної влади, перекласти на них увесь тягар життя під окупацію, а зрештою, знищувати тих, хто виявився найбільш свідомим українцем, незважаючи на те, ким він був. Само собою зрозуміло, що, передусім, полювали на представників нечисленної інтелігенції краю. Відповідаючи на акти розправи над українцями з боку поляків, українці намагалися якось захиститися й допускали відплатні дії¹⁵.

А це призводило до розправ над ними. Зокрема, на Красноставщині після загибелі поляка *Ващука*, який дуже дошкуляв українцям, польська поліція заарештувала українців *Степана Гараня* з дружиною та *Степана Мазура* з дружиною. Після допитів у Любліні їх відправлено до концтабору Майданек, де ті й загинули. На початку 1941 р. жертвами польських підпільників стали *Василь і Марія Войтовичі*¹⁶.

Тоді ж, 25 лютого, громадськість Холма й околиць за участю учнів українських шкіл «маніфестаційно поховала учителя *Михайла Остап'яка*, якого вбила польська боївка за те, що він навчав дітвору української мови та історії свого народу»¹⁷.

Поширеним явищем того часу стали напади польських підпільників на українських церковнослужителів. Зокрема, декан Томашівського повіту *Федір Матвійчук* записав свідчення настоятеля парафії села Перевірськ *Олександра Біляєва* про його побиття й пограбування 13 червня 1942 р. власного та церковного майна, а також майна директора місцевої української школи, церковного дяка й ще одного селянина¹⁸.

У листі до декана Томашівського повіту настоятель парафії села Майдан Сопітський *Касіян Квасницький* повідомляв про вбивство

¹⁴LAC. 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 25. F. 16.

¹⁵Ibid.

¹⁶Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 475.

¹⁷Там само. С. 476.

¹⁸LAC. 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 25. F. 6.

12 червня 1942 р. члена сільської церковної ради *Григорія Пардуса* та активного учасника церковного хору *Василя Сенька*. Причиною вбивства Пардуса стала його активна участь у справі повернення українській громаді православної церкви, захопленої поляками в міжвоєнний період¹⁹.

Тишівецька делегатура в листі до Замістського УДК від 22 червня 1941 р. повідомляла про напад польського підпільного загону на православного священика з Переспи Томашівського повіту, якого після катувань важко поранили двома пострілами. Напад не був випадковим, адже церковна громада села першою на Холмщині ще в 1939 р. повернула собі відібраний у неї в міжвоєнний період храм²⁰.

На початку 1942 р. загальна ситуація на холмсько-підляських землях суттєво погіршилася для української людності. Очевидцями задокументовано низку нападів польських підпільних загонів на мирне українське населення Холмщини та Підляшшя. У ніч із 6 на 7 січня 1942 р. загін Батальйонів хлопських (БХ) учинив напад на чотири села гміни Жмудь Холмського повіту. Для українців це виявилось повною несподіванкою, бо того дня вони відзначали свято Різдва Христового. Унаслідок нападу загинули в селі Дрищів *Сергій Кийко* та *Василь Тивонюк*, у селі Розтоки – *Іван Шарлюк* і *Володимир Засць*, у Казимирівці – вагітна жінка *Віра Копись* та *Михайло Красун*, а в селі Клештів – *Іван Царук*²¹. Подібна доля спіткала *Михайла Скубія* в Тернові й селянина *Воронія* у Волі Чулчицькій Холмського повіту²².

Із початком травня 1942 р. фактично розпочався спільний німецько-польський терор проти українців усєї Холмщини. Гестапо залучило до акції гітлерівську службу безпеки та польську допоміжну поліцію. За спогадами сотника *Юрія Стрілецького*, який по війні емігрував до Аргентини, гітлерівці, послуговуючись сфальсифікованими списками, спільно з польською поліцією розстрілювали по селах українців без будь-якого розслідування. Кого з упійманих не розстрілювали, то відвозили до концтаборів. Серед заарештованих виявився й священик *М. Трохимович*, якого утримували в маєтку села Ратиборовичі під охороною польської поліції. У ніч на 23 травня 1942 р., скориставшись із відсутності німців, поляки вивели священика в сад і застрелили ніби при спробі втечі. Наступного дня загинув дяк церкви з того самого села²³.

¹⁹Ibid.

²⁰Ibid.

²¹Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 477.

²²LAC. 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 25. F. 25.

²³Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 477.

Жертвами кількох нападів польських підпільників на село Канівоя Любартівського повіту в червні-серпні 1942 р. стали національно свідомі українці *Марія, Ніна й Теодор Бориси, Володимир Максим'юк, Микола Недзялко, Максим Плотніков, Антін та Володимир Руцяки, Матвій Сачук, Гнат і Олександр Яртихи*, у Моратині на Томашівщині – заступник сільського голови *Василь Войтович* й агроном *Михальчишин*²⁴.

У серпні 1942 р. у селі Кульно Білгорайського повіту убито вчителя місцевої української школи *Антіна Шавалу*, у Майдані Сопітському – вїйта *Гната Залуського* та вчителя із села Кунки *Чубатого*. У серпні в Дратові Любартівського повіту загинули священник православної парафії *Степан Малеша* та його донька *Ольга*, селяни *Микола Бакун, Володимир Савич і Теодор Палійчук*. Хвиля польського терору прокотилася й селами Володавського повіту. Найбільш помітними постатями серед загиблих виявилися волосний агроном із Кривоверби *Богдан Панчишин* і сільський голова Коденця *Михайло Бринкевич*²⁵. Як писав колишній комендант станиць української поліції в Грубешеві, Вербковичах і Крилові, уродженець сусіднього з Томашевом села Ульгівок *Микола Кухарчук*, йому в серпні 1942 р. довелося їхати вузькоколійкою до Грубешева. Неподалік Тишівець, приблизно на півдорозі між Томашевом і Грубешевом, він раптом побачив хмари диму. Виявилося, що це горіло українське село Пасіка. Згодом він довідався, що село ще звечора обступили польські партизани. Мешканцям наказали зібратися в школі. Жінок і дітей звільнили, а чоловіків віком від 16 до 60 років «в тій школі розстріляли, потім закидали ще й гранатами, нарешті пустили з димом ціле село. То був перший масовий морд на українцях на захід від Бугу» (під час Другої світової війни. – *Авт.*). На думку автора спогадів, сталося це тому, що «Пасіка була свідомим селом, мала тоді українську школу й поволі позбувалася страху перед Польщею»²⁶. Крім того, 6 вересня у Павловичах Грубешівського повіту бійці загону АК жорстоко закатували селян *Степана Балду, Серафима Грицяя, Петра Іванюка, Федора Лукашука*²⁷.

Як свідчать архівні документи, у тодішньому Замістському повіті в 1942 р. загинуло 123 українці, із них шість – у Типінах, сім – у Стенятині, шість – у Павлівці, шість – в Адамові, сім – у Ратичеві, 12 –

²⁴ЛАС. 27 R.6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 25. F. 5.

²⁵Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 478.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

у Недежеві, 15 – у Проваллі, вісім – у Черкасах, 11 – у Доманіжі²⁸. Не всі вони стали жертвами безпосередніх дій польського підпілля, адже частину з них стратили німецькі жандарми за поданням польської допоміжної поліції.

Залишені напризволяще українці змушені були самі дбати про власне майно та життя. Терористичні дії польських підпільних боїв, каральні акції з боку німецьких жандармських відділів, дошкульні наскоки радянських партизанів змусили українські організації створити систему самозахисту.

За таких важких обставин Грубешівський УДК вирішив самостійно створити самооборонні загони, на що офіційного дозволу від німецьких властей тривалий час не отримував. Керівництво цією роботою доручено колишньому полковникові Армії УНР (пізніше контрактному офіцерові Війська польського), референту Грубешівського повітового УДК *Якову Гальчевському-Войнаровському*. На його пропозицію, на нараді 16 червня 1942 р. в Грубешеві створено штаб *Української народної самооборони* в складі 5 осіб. Перший її загін у кількості 20 осіб створений у Грубешеві того ж дня. Його чисельність у другій половині 1943 р. зросла до 200 осіб. Самооборона діяла в Грубешівському, частині Замістського й Томашівського повітів. Її члени охороняли приміщення УДК і делегатур, гмінні управи в українських селах. Наприкінці 1943 р. загальна чисельність відділів самооборони зросла до 500 осіб. Їхня діяльність поширилася, крім Грубешівського, на частини Томашівського, Замістського, Білгорайського й окремі села інших повітів²⁹.

Диспонуючи такими силами загони, Української самооборони не могли становити реальної загрози польському населенню, бо їхні дії не виходили за межі власних населених пунктів і мали виключно оборонний характер. Активніші дії вони розпочали в листопаді 1943 р. До цього їх змусили напади загонів АК на українські села, продовження знищення ними відомих діячів українського руху й сотень мирних селян. Слід також зауважити, що загони УПА до весни 1944 р. українському населенню Холмщини допомоги не надавали³⁰.

Нищили українців при повному потуранні окупантів

Документи вказують на тісну співпрацю польської допоміжної поліції з німецькою жандармерією та потурання її діям із боку окупаційної влади. В інформації з гміни Дубова Колода Володавського (у час

²⁸LAC. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 25. F. 6.

²⁹Макар Ю., Чорний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 479.

³⁰Mańkowski Z., Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Lublin, 1982. S. 188.

німецької окупації Радинського) повіту наголошувалося на тому, що «останнім часом ситуація трохи змінилася на користь українців, котрі обсадили уряд гміни Дубової Колоди і обняли становища солтисів в українських громадах, з чим ніяк не могли погодитися поляки. Ці ж урядники-поляки сьогодні знову стараються вкратися в ласку німецької влади і переняти утрачені становища в само-уряді... тому, що всі колишні діячі польські на терені гміни лишилися і проводять далі свою консолідаційно-польську роботу, не перебираючи в засобах і методах праці. Поборюють і нищать українців далі методами провокації і фальшивих доносів як це робили за Польщі, а зглядом німців управляють, де вдасться, деструкцію»³¹.

У листі до УЦК ще від 12 серпня 1940 р. Грубешівський повітовий УДК повідомляв про арешт чотирьох мешканців у Василеві Великому за те, що вони відібрали в місцевих поляків украдений свого часу образ св. Анни, побиття німецькими жандармами українців у селі Підгірці за небажання працювати на панському дворі, обшуки й побиття українського населення у Вишневі й Сагрині за фальшивим доносом польської поліції про переховування українцями зброї. Численні звернення повітового УДК до німецької влади виявилися безуспішними. Усе обмежувалося складанням протоколів, а домагання про заміну польських в'їтів та польської поліції на українську навіть у чисто українських селах не задовольнялись³².

Архівні документи спростовують звинувачення польських підпільників про тісну співпрацю українців краю з німецькою владою. Так, у листі голови Замістського повітового УДК до Українського центрального комітету і шефа СД (німецькі служби безпеки – *Авт.*) Люблинського дистрикту повідомлялося, що 25 грудня 1942 р. жандармерія разом із німецькими поселенцями Зубович оточила село Провалля. За словами місцевого керуючого маєтком, «який пояснив, що всі поляки працювали в нього добре, поляків відпустили, українців же застрелили. Це були такі особи: *Онуфрій Банада*, вчитель, *Марія Ревус*, 75 років, *Олександр Тимчук*, *Павля Тимчук*, *Євгенія Тибичук*, 13 років, *Василь Груденяк*, *Антонія Грициняк*, *Євген Грициняк*, *Кость Черній*, 75 років, *Антін Черній*, його син, *Олександра Черній*, невістка, *Петро Козачок*, його мати, *Надія Козачок*, сестра, *Лідія Козачок*, *Антонія Кварцяна*, його сестра, незнайомиць, який ішов через село Провалля. У зв'язку з викладеними фактами українське населення починає вірити пліткам,

³¹LAC. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 25. F. 5.

³²Ibid. Vol. 25. F. 16.

що з українцями лише тому будуть краще поводитися під час переселення (ідеться про виселення українців і поляків – *Авт.*), щоб запобігти подальшим діям, мета яких – повна ліквідація українського елементу»³³.

Як наголошено в інформаційному повідомленні про становище в дистрикті Люблин, «весною 1942 р. з'явилися на Холмщині й Підляшші банди, що з половини квітня 1942 р. почали жвавішу діяльність у зорганізованих групах від трьох до кількадесяти осіб... Коли акція диверсії почала набувати виразніших загрозливих форм, німецька влада взялася до її ліквідації. Почалися карні експедиції, розстріли людей без розбору й розшуків (поміж розстріляними є двоє православних українських священиків), підпалювання хат і поодиноких господарств та масові арешти. Арешти проводили німецька жандармерія й польська поліція. У часи цієї пацифікації жертвами її стало дуже багато свідомих українських діячів, котрі окремо займалися ревіндикаційною акцією зрабованих наших церков, мужі довіри, одиниці, котрі мали здеридовано опінію... активних українців. Не маємо точніших даних щодо кількості жертв розстрілів; в одному лише Грубешівському повіті розстріляно 108 осіб, великий відсоток із них, на думку українських чиновників, люди цілком безвинні... Українське населення всюди підкреслює, що передовсім нищили українське свідоме населення польська поліція та ті німецькі поліцисти, що раніше як поляки служили в польській поліції й окремо відзначалися нищенням наших церков і стосувались інших “нищільних” польських метод. Оцінюючи цілу пацифікаційну акцію та використання її для поборювання українізму, маємо підставу стверджувати, що, з одного боку, списки українців, котрі стали жертвою пацифікації, були арештовані, були підсунуті німецькій владі польськими чинниками як одна з метод польського терору, що пробує німецькими руками винищувати українське життя на Холмщині й Підляшші...»³⁴.

Намагаючись повністю дестабілізувати життя українського населення, польське підпілля грабувало українські самоврядні господарські організації. Так, у 1942 р. це сталося із кооперативними спілками в селах Адамівка та Бабичі Білгорайського, Лозки Радинського, Вигалів, Горостита, Загайки, Замолодиче, Витичне, Зіньки, Коденець, Красівка, Лійно, Липівка, Орхів й Любінь Володавського повітів і вбиті працівники Томашівського повітового Союзу українських кооператив

³³ Ibid. Vol. 25. F. 5.

³⁴ Ibid.

*Колодкевич та Головка*³⁵. Крім цих фактів, у 1942 р. польські підпільні загони вчинили напади на села Дернівка – Більського, Дубова Колода – Володавського, Верешин, Турковичі, Бересть, М'яжке – Грубешівського, Зубовичі, Городиславичі – Томашівського, Липина та Гірський Потік Білгорайського повітів. За свідченням очевидців, у кожному з них пограбовано й спалено 47 українських господарств і вбито від двох до п'яти осіб у кожному³⁶.

Наступний етап злочинів проти знедолених українців

Відлік найважчих злочинів польського підпілля проти мирного українського населення Холмщини й Підляшшя розпочався на початку 1943 р. Уже 5 січня загони АК вчинили напади на кілька сіл Замістського повіту. Того дня загинули в селі Завада *Микола Макар*, у Кульному – *Андрій Мостовський*, в Обші – активіст українського кооперативного руху *Дмитро Кім*, війт місцевої гміни *Віктор Каліш* і *Роман Томашівський*, у селі Теплиці – *Микола Наконечний*, у селі Александрів – *Василь Галинський*. У доповідній записці до УЦК від 21 березня 1943 р. голова Тарногородського УДК повідомив, як 40-особовий загін польських підпільників вистежив війта гміни Обша на залізничній станції. Під час нападу його та *Романа Томашівського* поранено. Вони встигли сховатися до підвалу, де нападники їх знайшли й обох замордували, забрали ключі від гмінної управи та пограбували касу³⁷.

У повідомленні Грубешівського УДК від 27 лютого 1943 р. вказується, що протягом 1941–1942 рр. у повіті вбито 258 українців. Лише під час нападів польських боївок на села Мірче, Молодятичі, Пересоловичі та Модринь загинуло понад 100 осіб і спалено значну частину українських садиб³⁸.

Навесні 1943 р., ще задовго до волинських подій, польське підпілля помітно розширило масштаби антиукраїнської кампанії на Холмщині та Підляшші. Акції загонів АК і БХ проти мирного українського населення стали частішими й жорстокішими. Поштовхом до таких дій був наказ їхнього командування про знищення провідних діячів українського руху. Із метою деморалізації українського суспільства найперше польський терор був спрямований проти священиків, учителів, організаторів кооперативів, лікарів, урядовців³⁹. Виконуючи цей наказ польські збройні загони, крім убивства активістів українських організацій, про-

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ LAC. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 25. F. 16; PAA. MCF. 85.191.59.

³⁸ Ibid. Vol. 25. F. 17.

³⁹ Ibid. Vol. 24. F. 6.

відників національного руху та урядовців, приступили до систематичного спалення українських сіл і знищення їхніх мешканців.

Український провід бачив, що польське збройне підпілля послідовно розширює поле діяльності. Німецька влада на його дії реагує кволо, а на звернення українських установ відповідає відписками, або й зовсім їх ігнорує. Щоб зупинити безглузду боротьбу між українцями та поляками й взаємне винищення, від чого мали зиск лише вороги обох народів, Холмський УДК звернувся до польських нелегальних організацій із пропозицією укласти перемир'я. Після схвалення польським підпіллям керівництвом пропозиції української сторони між ними укладено угоду про припинення збройного протистояння. Українська самооборона від свого керівництва отримала наказ не втручатися в польські справи, але пильно стежити за розвитком подій. Причиною було те, що польська сторона не погоджувалася на спільні дії проти німецьких окупантів. І, як стало зрозуміло, не збиралася дотримуватися нейтралітету, досягнутого на початку березня 1943 р.⁴⁰

На жаль, перемир'я виявилось нетривким і першими його порушили польські збройні формування. Як писав *Осип Дяків*: «Сумний вантаж минулого, вантаж ненависті й постійної ворожнечі не дозволив обом народам знайти спільну мову. Навіть важкі дні німецької окупації, коли обидва народи однаково були гноблені, не зробили якихось серйозних зрушень у стосунках наших народів. Занадто сильно польські імперіалістичні кола отруїли душу свого народу, щоб він [народ] міг так скоро позбутися його, щоб міг звільнитися від впливів цього шовінізму, його думання й дії»⁴¹.

Уже 19 березня смертельно поранено голову Грубешівського повітового УДК, вихідця з Галичини, адвоката *Миколу Струтинського*, який помер від ран у Грубешівській лікарні 21 березня⁴². Того самого дня загинули солтиси *Михайло Кузьмич* з села Раколупи Холмського й *Степан Ядчук* із села Замолодиче Володавського повітів⁴³. 22 березня в Пересоловичах Грубешівського повіту вчинено напад 18-особової польської боївки на уродженця Вінницької області, полковника армії УНР, командира Української самооборони *Якова Гальчевського-Войнаровського*, де він мешкав із сім'єю. Полковник понад годину мужньо відбивався від нападників, але сили були нерівні. Прошите кулями тіло

⁴⁰Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 484–485.

⁴¹Гончарук О. (Дяків О.) Українська повстанська армія – носій ідеї визволення і дружби народів. [в:] *Літописи УПА*. Т. 9. Львів, 1992. С. 234.

⁴²Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 485.

⁴³РАА. МСФ. 85.191.59.

вбивці витягли на подвір'я й порубали сокирою, а самі під прикриттям ночі подалися до Молодятич, де замордували батька та сина *Богунів*⁴⁴.

У ніч на 1 квітня в Крешеві Білгорайського повіту убито сільського старосту *Миколу Жалобу*⁴⁵. Того самого дня в Янові Більського повіту загинув муж довіри повітового УДК, купець *Володимир Филип'юк*. Його вбивство пов'язують із намаганням покійного повернути українцям захоплену поляками церкву в Янові. Адже після вбивства поляки говорили: «не потрібно йому було тої церкви»⁴⁶. 3 квітня в селі Переспа Томашівського повіту загинули *Дмитро Боровик, Георгій та Марія Павелки, Ганна Подлевська, Андрій Тимчук, Йосип Перун, Василь і Павло Рубахи, Гаврило Місюта, Ольга й Степан Шипери, Йосип Януцак*⁴⁷. Того самого дня загін АК учинив напад на чотири сусідні села гміни Жмудь Холмського повіту. У ході цієї акції загинули в селі Пуща *Йосип Вашкевич та Степан Дунай*, у селі Борисовець – *Іван Остап'юк*, у Розтоках – *Олексій Царук*⁴⁸.

Нова хвиля терору

Початку нової хвилі терору передувало звернення керівництва польського підпілля до українського населення Грубешівського повіту від 25 квітня 1943 р. У ньому, зокрема, наголошено на тому, що «спільним нашим ворогом є німці, які заради власної мети настановляють (нацьковують. – Авт.) в одній околиці українців проти поляків, а в іншій – поляків проти українців і тішаються взаємною боротьбою. Спільним нашим ворогом є ті фашисти, як поляки, так і українці, які співпрацюють із німцями, поглиблюють наше непорозуміння... Польща була й буде. Україна була та буде, але не на Грубешівській землі, адже тут її ніколи не було й не буде. Грубешівської землі не дамо. Не буде вона ані німецькою, ані українською, лише – польською. Боронитимемо її до останньої краплі крові». Завершувалося звернення зовсім категорично: «за кожне польське село, виселене за участю української поліції та міліції, буде, відповідно, спалено два українські села», а «за кожного вбитого українцями поляка буде вбито двох українців»⁴⁹. Погроза звучала вже не вперше, те, що спільним ворогом для українців і поляків були німці, розуміла більшість українців краю й без повчань зверхників командування польського підпілля. Однак німці не стали спільним

⁴⁴Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 485.

⁴⁵РАА. МСФ. 85.191.59.

⁴⁶ЛАС. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 24. F. 6.

⁴⁷Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 485.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ЛАС. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 24. F. 17.

ворогом для обох народів не з вини українців, а через пропагандистську роботу в українському питанні передусім провідної верстви польського народу впродовж багатьох віків. Якби політичне керівництво польського підпілля щиро ставило на один щабель українців і поляків, які співпрацювали з німцями, тоді українці бачили б однакове ставлення підпільників до співвітчизників польського походження, які не меншою мірою співпрацювали з лютим для поляків ворогом.

Натомість усю свою лють вони спрямували виключно проти українського населення, яке змушене було заради фізичного виживання до якоїсь ефемерної співпраці з німцями й страждати від них не менше ніж поляки. Загалом, це звернення до українців Грубешівщини стало черговою політичною декларацією, проте вміщені в ньому погрози виявилися цілком реальними. У травні 1943 р. частково або повністю спалено понад 10 українських сіл, а жертви серед мирного населення обчислювалися десятками вбитих і закатованих людей. Маючи незаперечну перевагу, керівники польського підпілля намагалися максимально реалізувати свої плани щодо встановлення контролю на території, заселеній переважно українським населенням. Так, 6 травня в Наброжі Грубешівського повіту жорстоко закатовано настоятеля місцевої православної парафії, активного діяча культурно-освітнього руху *Сергія Захарчука*⁵⁰. У селі Моложеві того самого повіту загоном БХ спалено 59 садиб, убито дев'ять і поранено 24 місцеві українці, двоє з яких померло. Серед загиблих виявилися *Марія Галька, Йосип Галька, Марія Дудзік, Антоніна Мацталь, Марія Новосад, Йосип Дмитрук, Адам Чорноба, Стефанія Мазур, Іванна Кузьмович*⁵¹. Це багатостраждальне українське село зазнало декількох нападів. Зокрема, тижнем раніше, 29 квітня, невеликий загін увійшов до нього й спалив одне селянське господарство. Наступного дня загін АК чисельністю до 120 осіб знову напав на Моложів, ущент пограбував українські господарства, а окремі спалив. Людських жертв не було завдяки тому, що рештки українського населення (більшість виселено німцями раніше) своєчасно перебралися до сусідніх сіл⁵². Останній раз українці Моложева зазнали знущань із боку польських підпільників 8 вересня 1943 р. Крім того, що виявилися пограбованими обійстя українців, жорстоко закатовано вчителя місцевої української школи *Михайла Сенишина* та його дружину *Марію*⁵³.

⁵⁰РАА. МСФ. 85.191.59.

⁵¹LAC. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 24. F. 17.

⁵²Ibid.

⁵³LAC. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 24. F. 16.

У Волі Верещинській Володавського повіту 10 травня 1943 р. загинув заступник сільського голови *Хома Корнелюк*, а 14 травня в Підледові Замістського повіту жорстоко закатовано мужа довіри повітового УДК *Павла Божка*⁵⁴. 21 травня під час нападу загону АК на село Ухані Грубешівського повіту повністю знищено 23 українські господарства, а в ніч на 29 травня – ще 80 українських садиб⁵⁵. 23 травня в Хорощинці Більського повіту смертельно поранено засновника й першого голову Більського повітового УДК, першого голову Українського учительського об'єднання на холмсько-підляських землях, першого голову Наглядової ради кооперативного руху, депутата посольського Сенату в 1922–1923 рр., учителя за фахом *Івана Пастернака*⁵⁶. Наступного дня під час нападу на Ольховецьку волосну управу Холмського повіту застрелено керівника управи, голову колегії Холмського повітового УДК із культурно-освітньої роботи *Дмитра Степанюка*. Того самого дня в селі Гнійно Більського повіту жорстоко закатовано вихідця з Буковини, організатора багатьох культурно-освітніх осередків, настоятеля місцевої української церкви *Івана Бігуна*⁵⁷.

Черговим об'єктом для виконання викладених у Зверненні до українців Грубешівського повіту погроз польські підпільники обрали одне знайдавніших українських сіл повіту – Стрільці, – населення якого вирізнялося високою національною свідомістю. У ніч на 27 травня 1943 р. загін БХ чисельністю до 150 осіб напав на беззахисне село й зробив його другою після Моложева жертвою в довгому списку повністю спалених українських сіл краю. Того дня тут згоріло 80 українських господарств, від рук нападників загинули *Нестор Байкевич, Микола Бризицький, Степан Головерса, Пелагія Головерса, Степан Юнак, Іван Чемерис, Андрій Гармата, Олексій Лукашук, Антін Бриль, Йосип Ковальчук, Адам Микитюк, Юрій Семяшко, Віктор Яницький, Адам Бриль, Григорій Коцюбинський, Степан Барилюк, Марія Струцюк, Степан Мальчевський, Ілля Пекарук*. Важких поранень зазнали *Павло Єндрощук, Йосип Головерса, Іван Байкевич, Ольга Байкевич, Адам Головерса, Сидір Чуйко*. Частина селян, які мешкали в іншому кінці села, на цей раз врятувалися втечею⁵⁸.

За свідченням очевидців, одночасно зі Стрільцями інший загін чисельністю 50 осіб знищив сусіднє село Тугані. Нападники спалили

⁵⁴РАА. МСФ. 85.191.59.

⁵⁵LAC. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 24. F. 5.

⁵⁶Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Указана праця. С. 487.

⁵⁷LAC. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 24. F. 22.

⁵⁸Ibid. Vol. 25. F. 16.

23 українські садиби та вбили *Миколу Магдальчука, Антона Михайлівського, Петра Нечипора, Антона Сіماشка, Павла Зубика* і поранено *Івана Яцинюка, Антона Волчука, Петра Антонюка*⁵⁹.

29 травня 1943 р. у Вербковичах Грубешівського повіту вбито війта *Михайла Приступу* й селянина *Михайла Мішуру*; у Мірчі цього ж повіту спалено три українські господарства, у Новосілках Томашівського повіту замордовано вчителя української школи та мужа повітового УДК⁶⁰. Після такої «праці» польських підпільників Грубешівському УДК довелося взяти під матеріально-фінансову опіку понад 230 мешканців зі Стрілець, 95 – із Тугань і 227 – із Моложева. Водночас на кошти УДК у лікарні Грубешева отримали допомогу шість жителів Стрілець, три – із Тугань, 22 – із Моложева⁶¹.

Чергову широкомасштабну операцію проти знедоленого українського люду загони АК і БХ провели 30 травня 1943 р. Того дня вчинено напади на українські села Володавського, Томашівського й Грубешівського повітів. Зокрема, у Загайках Володавського повіту знищено станицю української поліції та вбито *Івана Кошелюка, Гаврила Раделюка, Павла Кащука*⁶². У Стенятині Томашівського повіту загоном БХ убито кількох мешканців сусіднього містечка Лащева, серед них – працівника волосної управи *Теодора Гвоздяка* й активістів окружного Союзу українських кооператив *Михайла Скіру* (голова), *Івана Скіру, Євгена Мудрика* з Ярчева, *Василя Дзірбу* та його дружину *Параскевію*⁶³.

Того ж 30 травня під час збройного нападу загону АК чисельністю до 80 осіб на село Набріж Грубешівського повіту загинуло 16 українців, серед яких – *Володимир Войтюк, Софія Герасим'юк, Іван, Федір і Ганна Грицики* з двома малолітніми дітьми, *Сергій Магомета, Володимир, Йосип та Катерина Музички, Данило, Марія й Сергій Поліщуки, Тетяна Рапа, Софія Смик*⁶⁴. Тоді ж у Підгайцях Томашівського повіту жорстоко закатовано сільського голову *Євгена Пантету* та працівника молочарні *Кирило Бурячок*. Їх убивство було не випадковим. В архіві збереглося свідчення мешканця села *Павла Мицика* від 4 червня 1943 р. про інцидент із польським поліцистом *Ясиною*. Уранці 30 травня поліцист разом із сільським головою *Євгеном Пантетою* зайшов до хати *Павла Мицика* й наказав відвезти його до Томашева. Почувши

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ LAC. 27 R. 6531-08-E (MG-31. D 203. Vol. 24. F. 16.

⁶¹ Ibid.

⁶² PAA. MCF. 85.191.59.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

зауваження господаря про необхідність найперше нагодувати коня, поліцист вигукнув: «Якби отримав кілька разів по морді – тоді б негайно поїхав». Його терпець остаточно увірвався, коли почув у відповідь: «Вже минув той час, коли ви у морди били, а тепер за німецької влади б'ють у морди лише тих, хто заслуговує, коли ви церкви валили, тоді били у морди». Поліцист накинувся на Мищика та вигукнув: «Ти, старий жебрак, я тебе негайно заарештую й згинеш так, як той за Україну згинув». До арешту не допустив староста, за що й поплатився життям⁶⁵.

Можна б і далі деталізувати трагедію холмсько-підляських українців у роки війни, зокрема в 1942 р. Загалом же, за польським даними, лише в цей рік у регіоні загинуло 382 українці, у тому – 208 у Замістському повіті, 69 – у Грубенівському, 35 – Білгорайському й 31 – у Холмському, а решта – в інших. Крім того, 290 осіб заарештовано⁶⁶. Але наведена статистика не відтворює картини, хто ж убив тих людей, бо серед усіх загиблих цього року аж 316 осіб убили «німецькі формації або їм підпорядковані, 62 особи впали від рук “не німців”, а по дві особи – “комуністичне підпілля” й “польське підпілля”. Зі стовідсотковою ймовірністю можна стверджувати, що більшість загиблих українців утратила життя якщо не польського підпілля, то антиукраїнськи налаштованих поляків. А чиїми руками позбавили життя людей – то вже інше питання.

Із другої половини 1943 р., тобто після подій на Волині, розпочалося масове винищення місцевого українського народу під гаслом *відплатної акції*. Проте, згідно із засадами польської пропаганди, на Холмщині не було ніяких українців, а лише зрусифіковані поляки. Очевидно, що вони й мали розплачуватися за *волинську різню*. Винищення місцевого населення доводить, що все ж таки воно було українським. Отже, якщо застосувати підхід польської сторони до кваліфікації подій на Волині, то їх відтворення на Холмщині було тим самим *геноцидом*, тільки вже українців.

Як зазначено на початку, автори, обираючи доказову базу для підтвердження свідомого усунення українців із Закерзоння, чи то шляхом примусового спольщення, чи то виселенням або переселенням, чи то знищенням на місці (а кожна з таких можливостей розглядалася залежно від того, як складалася ситуація), використали наявні в їхньому

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Hałagida I. Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939–lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego, [w:] *Pamięć i sprawiedliwość, Instytut pamięci narodowej*. 2017. № 1. S. 392–393 (табл. 3 і 4).

розпорядженні матеріали, здебільшого з канадських архівосховищ. Оскільки з початком Другої світової війни, спочатку поодинокі, а згодом масові вбивства українців здійснювалися на Холмщині й Південному Підляшші, автори вирішили проілюструвати ставлення польського національного підпілля до місцевих українців матеріалами саме з тих земель. При цьому проаналізували факти з початку війни включно до літа 1943 р., тобто до початку волинських подій, бо наступні вже більш-менш проаналізовані обабіч кордону.

Отже, протягом кількох останніх десятиліть відбулося безліч наукових українсько-польських форумів у вигляді міжнародних семінарів, конференцій, симпозіумів тощо, спрямованих ніби на вироблення якоїсь взаємоприйнятної форми сприйняття нашої спільної трагічної минувшини. Проте з плином часу наші непорозуміння не лише згладжуються, а загострюються. Якщо так триватиме далі, то наші суперечності лише зручно використає третя сторона, у чому ні поляки, ні українці не повинні бути зацікавлені.

На нашу думку, наші дискусії слід будувати не на тому, хто більше винен, хто розпочав і т. ін. Насамперед, потрібно виходити з того, що обидві сторони в минулому взаємно заподіяли одна одній шкоду, що пішло на користь комусь іншому. Зазнавши в цьому протистоянні значних утрат, ми повинні спільно навчитися не повторити чогось подібного в майбутньому. А відтак ми повинні дискутувати, висловлювати жаль, але на засадах паритету.

Кожна зі сторін не має повчати іншу оцінювати свої національні пріоритети, а повинна взаємно їх поважати. Оскільки саме тепер гостро постало питання цілісності Української держави через агресію з боку Російської Федерації, що становить небезпеку і для Польщі, то це змушує українців, як і поляків, добре замислитися, як ми будуватимемо наше спільне майбутнє.

В Україні високо цінують допомогу, яку надає Польща на міжнародній арені. Нашому народові, позбавленому століттями своєї державності, не просто впоратися з внутрішніми й зовнішніми викликами. Тому допомога з боку польського народу для нас не просто цінна, а вкрай необхідна. А розбурхування пристрастей із того чи іншого боку навколо *історичної пам'яті* не дає ніякої користі ні полякам, ні українцям.